

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫН ӨЗ ИЧИНЕ КАМТЫГАН “ДИВАНДАГЫ”
ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Оморов А. – Б.Осмонов атындагы ЖАМУ доценти, филол.и.к.

Аннотация: Макалада кыргыз тилинин тарыхы тарыхый-салыштырма метод менен изилденди. Адегенде байыркы түрк жазма эстеликтеринин текстинин фонетикалык системасы менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы салыштырылды. Алардын айырмачылыгы менен окшоштугу такталды.

Андан кийин белгилүү лексикограф, алгачкы түрколог М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгеги тууралуу сөз болду. Орто кылымдагы макалдар менен азыркы кыргыз тилиндеги макалдар салыштырылып, бирдейлиги тууралуу далилдер келтирилди.

Таяныч сөздөр: лексикография, тил бирдиктери, жазма эстеликтер, эпитафия, макалдар, руна жазуусу, реестр, дефиниция.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ “НА ДИВАНЕ” ОТРАЖАЮЩИХСЯ ИСТОРИЮ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Оморов А. –ЖАГУ имени Б. Осмонова к.филол.н., доцент

Аннотация: В статье исследуется история кыргызского языка историко-сравнительными методами. Сначала было проведено сравнение фонетической системы текста древнетюркских письменных памятников с фонетической системой современного кыргызского языка. Уточнены их различия и сходства.

Затем обсуждалась работа известного лексикографа, первого тюрколога М. Кашкари «Дивану лугати-т тюрк». Средневековые пословицы сравнивались с современными киргизскими пословицами и приводилась доказательства их сходства.

Ключевые слова: лексикография, языковые единицы, письменные памятники, эпитафии, пословицы, руническая письменность, реестр, дефиниция.

DIDACTIC WORKS “ON THE SOFA” REFLECTING THE HISTORY OF THE
KYRGYZ LANGUAGE

**Omorov A. - JAGU named after B. Osmonov
Ph.D. in Philology, Associate Professor**

Resume: The article examines the history of the Kyrgyz language using historical and comparative methods. First, a comparison was made of the phonetic system of the text of ancient Turkic written monuments with the phonetic system of the modern Kyrgyz language. Clarified their differences and similarities.

Then the work of the famous lexicographer, the first Turkologist M. Kashkari “Divanu lugati-t Turk” was discussed. Medieval proverbs were compared with modern Kyrgyz proverbs and evidence of their similarities was provided.

Key words: lexicography, linguistic units, written monuments, epitaphs, proverbs, runic writing, reester, definition.

Байыркы жана орто кылымдагы түрк жазма эстелик, мурастары жана он биринчи кылымдагы илимий жана адабий тексттердин тили өткөнкү өлүү жана бүгүнкү тирүү кыргыз-түрки тилдеринин түпкүлүгү экендиги талашсыз.

Түрк элдеринин жазма эстеликтери такталган жана такталбаган маалыматтарга таянсак, бүтүндөй Евразияны камтыйт. Тактап айтканда, такталбаган маалыматтарга таянсак, Кавказ чөлкөмүнөн, Лена дарыяларынын жээктеринен, такталган маалыматтарды эске алсак, Орхон-Енисей дарыяларынын жээктеринен, бүтүндөй Минисун (Миң-Суу) ойдуңунан, Таластан, Ысык-Көлдөн, Монголиядан жүздөгөн стела таштарына чегилип жазылган кыргыздарга, анын ичинде жалпы түрк тилдүү элдерге тиешелүү болгон, ошол мезгилдеги кыргыздырдын, жалпы түрктөрдүн, тилинин фонетикалык системасын ичине толук камтыган, учурда түрк руна жазуусу деп аталган оригиналдуу фонографиялык жазуусу экендиги XIX кылымда В.Томсен, В.В.Родлов тарабынан далилденген. Эң кызыгы азыркы мезгилде улут катары жашап жаткан түрк элдеринен ал жазууларда *кыргыз, уйгур, кыпчактар* гана эскерилет.¹ Бул эстеликтердин тексттери ошол учурдагы кыргыздардын, түрктөрдүн, тарыхын, адабиятын, жалпы эле маданиятын, ал турсун илимин да чагылдырат десек жаңылыштык болбойт.

Андан бери карай кыргыз жана түрк тилдүү элдердин илимде, адабиятта жалпы дүйнөгө белгилүү инсандары чыгып, алар бүгүн да окумуштуулардын изилдөө бутасына айланып отурат. Абу-али-ибн-Сина, Фридоуси сындуу универсалдуу аалымдар, Аксак Темир сыяктуу кол башчылар, адабиятта Баласагындык Жусуп, лингвистикада (көбүнесе лексикографияда), этнографияда, картографияда Кашкарлык Махмуддар таң калыштуу универсалдуу эмгектерди жасаганын учурдун филологдору танышпайт.

Байыркы доордун учурундагы кыргыз тили жана башка түрк тилдери тууралуу маалыматты Орхон-Енисей тексттери тарыхта калтырса, орто кылымдагы кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин тарыхта калышына, бүгүнкү күндө аны таанып-билүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн XI кылымда жаратылган эки чоң эмгек, “Кутадгу билиг” менен “Дивани лугати-т түрк” эмгектери, эсептелет. Анткени бири түрк тили менен падышалардын “үстөл” китебин жазса, экинчиси ошол кездеги арабдарга жана араб тилдүүлөрдүн дүйнөсүнө кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин күчүн, байлыгын, мүмкүнчүлүгүн жеткирген, кыргыз жана башка түрк тилдерин үйрөнүүгө “чакырган”. Ошол эмгектер дүйнөлүк филологдордун көңүлүн өзүнө буруп отурат. Ага эмне себеп? Бул суроого биринчи жолу толук “Лугатты” орусчага которгон арабист-түрколог З-А. (Зифа-Алуа) М.Ауэзованын сөзү менен жооп бергенге аракет кылалы. “Махмуд ибн аль-Хусейн аль Кашгарий явился свидетелем небывалого военного триумфа тюрок на огромном пространстве мусульманской цивилизации XI века. «Диван» создавался как энциклопедический словарь, знакомивший мусулман с языком и культурой тюрокской завоевателей, пришедших к власти. Автор видел в языке тюрок силу, равную силе языка мусульманского Откровения – арабского. Диван Лугат ат-Турк обращен из недр языка, истории и культуры тюрок во внешней мир, его жанр – двуязычный словарь, написанный тюром на объединявшем мусульманской мир арабском языке.”¹

Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот.

1. Махмуд Кашкарлыктын бул сөздүгү - орто кылымдагы кыргыз жана башка түрк тилдеринин диалектилерин, говорлорун бүгүнкү күнгө жеткирген уникалдуу эмгек.

2. Орто кылымдагы кыргыздардын тарыхынын башаты. Анткени, автор сөздүктү айкөл Алланын ысмы менен баштап келип, «Алланын дөөлөттү, күндү түрктөр тараптан туудургандыгын, асман-аалам ырайымын да ушулардын төбөсүнө чогулткандыгын көрдүм. Алла аларды *түрк* деп атап, бүт дүйнөгө ээ кылды, заманыбыздын хандарын (кагандарын) түрктөрдөн кылып, бардык элдердин эки тизгин бир чылбырын ушулардын колуна тапшырды. Аларды калкка баш кылды, акыйкат иштерде аларды колдоду. Алар

¹ Орхон-Енисей тексттери. –Ф., 1983. Сыдыков С., Коңкобаев К. Байыркы түрк жазуулары. –Б., 2002.

¹ Диван Лугат ат-Турк. (перевод, предисловие и комментарий З-А.М.Ауэзовой). –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 4-б.

менен бир сапта туруп күрөшкөндөргө жеңиш ыйгарды, бардык максаттарына жеткирип, жамандардын зыянкечтигинен сактады. Түрктөрдүн огуна сактаныш үчүн алардын жолун бекем тутуш ар бир акыл ээсине ылайык, мунасып иш болуп калды. Өз дартын (өз оюндагысын) жана түрктөргө жагыш үчүн аларга түрк тилинде сүйлөшүштөн артык жол жок», -¹ деген сөзү биздин оюбузду тастыктайт. Биздин пикирибизче, көөнө тарыхыбыздан эл башкарган кагандар, бийик даражалуу кол башчылар, акылмандар түрктөрдөн болгондугу, бирок алар араб же перс тилинде сүйлөгөндүгү белгилүү. Мына ошондуктан, теңдешсиз акылгөй Махмуд Кашкарлык түрк тилинин потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн аны «кемсинткендерге» көрсөтүү, билдирүү болгондугу даана байкалат. Ошон үчүн күчтүү дидактикалык мазмундагы жүздөгөн макалдарын, жүздөгөн строфа ырын түрк сөздөрүнүн дефинициясын берүүдө абдан ургаалдуу пайдаланаган.

3. Сөздүктүн ичиндеги сөздөрдү, түшүндүрүү үчүн пайдаланылган макал-ылакаптар менен ыр түрмөктөрүнө назар салып караган адамга, фонетикалык турпаты, семантикасы, грамматикасы, мисалдардын формасы, ритм менен рифмасы азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн лексикалык бирдиктерге бүтүндөй тыбыштык турпаты менен дал келгендери абдан эле арбын. Ал турсун, XI кылымда колдонулган «*Киши (адам) аласы ичинде, жылкы (мал) аласы сыртында*», «*Инген төө онтосо, ботосу боздойт*», «*Ит күлүгүн түлкү сүйлөйт*», «*Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт*» сыяктуу макалдар бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинде эч өзгөрүүсүз колдонулуп келатканы өтө таң калыштуу жана терең иликтөөнү талап кылган иш.

Махмуд ал-Кашкаринин “Дивани лугати-т түрк” аттуу эмгеги XX кылымдын башынан бери карай белгилүү болуп, дүйнөгө тарады. Бул илимий эмгекти иликтөө Түркияда К.Рифат² тарабынан башталган. Немис чыгышшозу К.Брокельман³ 1928-жылы бул эмгектин негизинде “Түрктөрдүн орток тилинин сөздүгүн” түзгөн. Түрк элдерине тиешелүү бул теңдешсиз илимий эмгек түркиялык белгилүү лингвист Бесим Аталайдын⁴ күчү менен азыркы түрк тилине 1939-1941-жылдардын аралыгында которулган. Андан ары Бесим Аталай сөздүктүн кол жазмасынын факсимилесин, сөздүк-индексин түзүп чыккан. Ошондон тарта европалык лингвисттер, түрк тилдүү элдердин окумуштуулары өзбек,⁵ уйгур,⁶ орус⁷ тилдерине которушту. Мындан сырткары кыргыз, казак, өзбек, азербайжан лингвист-окумуштуулары уникалдуу бул эмгек тууралуу көптөгөн илимий иштерди жүргүзүп келе жатышат.

3-А.Ауэзованын эсептөөсүнө караганда макал, сүйлөм, сөз айкашы, ыр түрмөктөрүнөн сырткары – бардыгы болуп 6727 сөз катталган. Ал эми ошол кездеги кыргыз жана түрки тилдериндеги сөз айкаштары, сүйлөм, макал жана ыр түрмөктөрү араб тилине которулган сөздөрдүн маанисин чечмелеп, терең түшүндүрүп берүү үчүн пайдаланылган.

Махмуд Кашгаринин бул сөздүгүндө сөздөрдүн ар биринин түшүндүрмөсү (дефинициясы) араб тилине чечмеленген, айрым бир фонетикалык, грамматикалык категориялар араб тилинин фонетикалык кубулуштарына, грамматикалык түзүлүшүнө

¹ Диван Лугат ат-Турк. (С.Муталибовдун котормосу). –Ташкент, 1963. 43-б.

² Mahmud b. al- Husayn b. Muhamad al* Kaşğari. *Kitow diwani luğhat at-Türk*/ Ed. *Kilili mualim Rifat Bilge*. Istanbul 1915-1917.

³ Broekemman K. *Mitteitürischer Wortscher Wortschatz nach Mahmud al*Kaşğariz Divan Luğat at-Türk*. Budapest-Leizig. 1928.

⁴ Atalai V. *Diban Luğat-it-Türk*. Ankara. 1939-1941.

⁵ Махмуд Қошғарий. Түркий сўзлар девони / которгон жана редакциялаган С.Муталибов. Ташкент. 1960-1963.

Абдурахманов Г., Муталибов С. Девони луготит түрк (индекс-сөздүк). Ташкент. 1967.

⁶ Түркий тиллар лугати. Шинжиан халк наширати. /Которгондор: Абдсалам Аббас, Абдурахим Өткүр, Абдурехим Хабибулла, ж.б. Үрмчү. 1981.

⁷ Махмд ал-Кашгари. Диван Лугат-ат Турк. / Которгон 3-А.М.Ауэзова. Алматы: Дайк-Песс, 2005.

салыштыруулар аркылуу түшүндүрүлгөн. Эмнеликтен мындай китепти жараткандыгы, кыргыз жана түркі тилдериндеги сөздөрдү топтоп, айрым тексттерди араб тилине которгондугу тууралуу автор эмгектин баш сөзүндө сыпайы, бирок абдан таасын айткан. Бул иликтөөбүздө мындай маселелерге токтолбостон, “Лугаттагы” айрым бир тилдик бирдиктердин азыркы кыргыз тилине катыштыгы, “Дивандын” түркі тилдерине оодарылган котормолордогу транскрипция жагдайлары жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

“Дивани лугати-т түрк” боюнча ушул учурга чейин олуттуу изилдөө иштери жүргүзүлүп, кыргыз тилине которулбаганын эске алып, ондогон жылдардын аралыгында которгон, анын ар арибин кагазга түшүргөн (араб, латын, кирилл арибдери) изилдөөчү катары “Дивандагы” макалдардын азыркы кыргыз тилиндеги макалдар менен карым-катыштарын карамакчыбыз.

“Лугатка” киргизилген лексикалык жана грамматикалык бирдиктерден сөз айкаштарында сүйлөмдөрдө, тексттерде катышкан фонемалардын дээрлик бардыгы, биздин оюбузча, азыркы кыргыз тилинде болбоду дегенде анын диалектилеринде кездешет.

Сөздүктүн “хамза” менен башталган бөлүмүнүн алтынчы сөзү *at* (бул бөлүм “Хамза менен башталган эки ариптүү сөздөрдүн бөлүмү” деп аталат). Анын *at*, *жылкы* маанисин түшүндүрүү үчүн автор ошол кездеги *kuş kanatın er atın* деген макалды мисалга алуу менен чечмелейт. Бул сөз (*at*) азыркы кыргыз тилинде эч кандай тыбыштык айырмачылыксыз эле жылкы маанисинде колдонулуп жүрөт, ал турсун ушул учурдагы *At* - *адамдын канаты*, - деген учкул сөздүн түпкү теги *kuş kanatın er atın* (азыркы кыргыз тилине которгондо: “*куш канаты менен (учат), адам аты менен (жетет)*” болот) экендиги талашсыз.

Эмгектеги 45-сөз – *ым*. Азыркы кыргыз тилинде колдонулат: *Алмамбет жыртайып кызарган көзүн ымдалап, жаак териси шалбырап, Бекназар жакты тиктей берди.* (Т.Кас. “Сынган кылыч”). Ал эми “Диванда” М.Кашкари мындайча чечмелейт:

“*اَمْ* (45) *im* – *ым*. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу). Мындай белгилер *куш*, *куралдардын* аты же башка сөздөр менен белгиленип, эки топ аскердик кошундар кезигишкенде бири-бирин таанууга жана тааный албай согушуп кетүүдөн сактануу максатында аткарылат. Таанып билбеген эки жоокер жолукканда биринен-бири *ым* сурашат, сураган кошуун *ымды* билсе, өз адамы деп эсептелет, билбесе балээге учурайт. Макалда мындай: *اَمْ بِلْسَا اَزْ اَلْمَاسِنِ im bilse, er ölmäs* – *Ымды билсе, эр өлбөйт*. Согуштук бир тактика катары 20-кылымдагы дүйнөлүк согуштарда кеңири колдонулган орус тилинде *пароль* деген термин кыргыз тилинде *ым* деп аталганын, ал согуштук тактика бүт дүйнөгө кыргыздардан тараганын М.Кашкаринин *ым* сөзүнө жазган ушул макаладан жана 11-кылымда кыргыздар ошол кезде колдонгон *Ымды билсе, эр өлбөйт*, - деген макалдан билүүгө болот.

Сөздүктүн реестрине чыгарылган 65-сөз – *алп*. Бул сөз да азыркы кыргыз тилинде бар жана түшүнүктүү. *Замбил көтөргөн алп мүчө жигиттер Алмамбеттин неберелери эле.* (Т.Кас. “Сынган кылыч”). М.Кашкариде: *اَلْبُ (65) alp* – *алп, баатыр*. Макалда мындай: *اَلْبُ يَغِيْدَا اَلْجَقْ جَغِيْدَا alp jağida, alçaq çağida* – *Алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет)*, - делип чечмеленет, тагыраагы, кыргыз тилинде ушундай сөз бардыгы, ал сөздүн макалда, ал гана эмес: *اَلْبُ اَزْ تُنْكَا اَلْدِمُوْ اِيسِيْزْ اَزْوْنُ قَلْدِيْمُوْ اَدْلَاكْ اَوْجِنْ اَلْدِيْمُوْ اَمْدِي يَرْكْ يَرْتَلُوْرُ اَلْبُ اَزْ تُنْكَا اَلْدِمُوْ* *Alp er toña öldimü, İsis azun qaldımu, Özläk öçin aldımü, Emdi jüräk jirtılır.*

Алп эр Тоңа өлдүбү?

Жалган дүнүйө калдыбы?

Заман өчүн алдыбы?- деген ыр да ошол учурда ырдалып жүргөнү тууралуу арабдарга арабчалап которуп берет.

“Дивану лугати-т түрктө” 67-сөз – *арт*. Бул сөз ушул күнгө чейин айрым *Көгарт*, *Кызарт*, *Торугарт* деген топонимдердин тутумунда кездешип жүргөнүнө карабастан,

этимологиясы белгисиз бойдон жүргөн. Ал эми “Дивану лугати-т түрктө”: **أَرْتٌ (67) art** – **ашуу, дабаан**. Макалда мындай: **أَرْتٌ بُلُورٌ أَرْمَگُگَ عَşik art bolur** – **Эринчээкке эшик - арт**. (эринчээкке эшик ашуу болор), - деп чечмеленет. Демек, азыркы Көгарт – *Көк-Ашуу*, Кызарт – *Кыз-Ашуу*, Торугарт – *Торук-Ашуу* маанисинде аталган. (Окурмандар *торук* сөзүнүн семантикасын түшүнбөй калышы мүмкүн. *Торук-арык* маанисин билдирет. Орто кылымдагы кыргыз тилинде азыркы кыргыз тилиндеги *арык-торук* деген кош сөздүн *торук* деген бөлүгү *арык* маанисинде, *арык* сөзү *арыган, чарчаган* деген мааниде колдонулган). Мындан сырткары, “*Эринчээкке эшик – арт*”, - деген макал бүгүнкү күндө сейрек болсо да колдонулат.

Сөздүктүн реестриндеги 80-сөздү: **أَوْتٌ (80) ot** – **от, жалын**, макалда мындай: **أَوْتٌ تَيْسَا أَعْيَزُ كَيْمَاسَن ot tisa ağız küjmas** – **От дегенден ооз күйбөс**. Бул макал калпыс айткан сөзүнө бушайман болуп, кайра сүйлөөдөн тартынгандарга карата колдонулат, - деп которот араб тилине.

-*Мусулманкулду ушинтет деп ким ойлоптур! — деп кейиди Нүзүп. Шады ынак леп коштоду:*

— *Мал аласы тышында, адам аласы ичинде... Катую жазалансын! Экинчи баш көтөргүс кылынсын. (Т.Кас. “Сынган кылыч”).* Азыркы кыргыздын жандуу тилинде **ала** сөзү эки мааниде – түс, оору маанисинде – кеңири колдонулганы кептин бардык стилдеринин тексттеринен байкалат. Аны жогорку мисалдан көрдүк. Ал эми **ала** сөзү таяныч сөз катары келген макалды да М.Кашкаринин сөздүгүнөн жолуктурганыбызды төмөндөгү мисал менен далилдемекчибиз.

“**أَلَا (422) ala** – **ала**. Денесинде агы бар киши. Карасанатай маанисинде да келет. Макалда мындай: **كَيْشِي أَلَا سِي إِجْتِنْ يَلْقَى أَلَا سِي تَشْتِينْ Kişi alası içtin, jılqı alası tıştin** – **Киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында**. Бул макал ичиндеги жаман ниетин жашырып, жакшы көрүнгүсү келген кууларга (куу-шумдарга) карата айтылат, - деп улуу лексикограф М.Кашкари айтат, 422-сөз катары каттап, ал катышкан макалды мисал келтирет.

Бирок, датка, сиз ордо үчүн «саткын», а өз элиңиз үчүн кыйын кезеңде жол баштаган эркечсиз... (Т.Кас. “Сынган кылыч”). “Сынган кылыч” романында Курманжан датканын Алымбек даткага карата берген баасы ушинтип айтылыат.

Эркеч короо койдун дайыма алдында жүргөнгө үйрөтүлгөн эчки тукуму. Анын мойнуна атайын үнү бийик чыга турган, дат баспаган металлдан жасалган коңгуроо тагылат. Түнү да, кар боройу уруп турган тумандуу учурларда да койчу койлорун дал ошол коңгуроо үнү аркылуу таап алат. Бардык учурда, күкүктөгөн сууга да короо койдун эркеч баштап кирет. XX кылымда колхоз, совхоздор “гүлдөп” турганда, Кыргызстандын бардык булббббн-бурчунда короо-короо ак койлор коңгуроолуу эркечтери менен жайылчу, суу кечип жайлоого чыкчу. Ошондо да **эркеч** деп аталчу. Көрсө, XI кылымда деле ушинтип аталыптыр. Аны М.Кашкари: **أَرَكْج (445) erkeç** – **эркеч**. Бир жашар серке. Макалда мындай: **أَرَكْجُ أَرَكْجُ أَرَكْجُ erkeç eti em bolur, eçkü eti jel bolur** – **Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор**, - арабдарга жана араб тилдүүлөргө түшүндүрүптүр. Бул сөз макалда да кездешерин, анын этинин дарылыгы ошол макалда айтылганынан бери түшүндүрүптүр. Макалдар жыйнактарынан бул макал кездешпейт, бирок бала кезде аксакалдардан *эчкинин эти жел болот, бардык ооруларды козгойт*, - дешчү, жаңы төрөгөн аялдарга жедирчү эмес.

Укурук жылкы кармоодогу кыргыздардын байыркы доордон берки куралы катары эсептелет. Жылкы чарбасы кыргыздар үчүн өтө маанилүү болгондуктан, байыртан эле жылкыны атоо, анын түсүн билдирген сөздөр, аларга пайдаланчу жабдыктардын аталышы ар түрдүү болгондугун: *бээ, кысырак, байтал, кунан, айгыр, буудан, күлүк, аргымак, дулдул; жээрде, тору, буурул, кула; укурук, камчы, желе ж.б.* сыяктуу лексикалык бирдиктер далилдейт. Таамай айтылган макалдарга да жылкы чарбасына тиешелүү лексемалар пайдаланылганына төмөндөгү эки доордо колдонулган макалдар мисал болот:

I. Катуу сөз — камчы, жылуу сөз — укурук, аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми жылуу, сөз менен үйрүшкө өткөн. (Т.Кас. “Сынган кылыч”). Экинчи мисал М.Кашкаринин “Диванынан” өзгөрүүсүз алынды. **II. أَفْرُقُ (488) uqrūq – укурук.** Макалда мындай: **قَارُ قَبْسَا أْفْرُقُنْ تَاغْ اَكْلَمَاسْ qurmuş kiriş tügülmäs, uqrūqun tağ egilmes – Куруган жаа киричи түйүлбөс, укурукка тоо ийилбес.**¹ Бул орто кылымда жазылган эмгек, демек, ошо мезгилде да (1072-1074) укурук сөзү бүгүнкү тыбыштык турпатында айтылган.

Азыркы тилибизде: **Өрдөк жокто чулдук бий,** - деген макал *мыктылар болбосо, ылайыксыздыар деле анын ордун басат,* - маанисинде пайдаланылат. Ал эми “Диванда”: **قَارُ قَبْسَا أْفْرُقُنْ تَاغْ اَكْلَمَاسْ qaz qopsa, ördäk kölig igenür – Каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер.**² XI кылымда бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулганын М.Кашкари белгилейт.

Жылан ийрилигин билбей, баканы майрык дептир, - деген макал азыр да: **Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт,** - деген макал менен синонимдеш колдонулат. Орто кылымдагы кыргыздар да дал эле ушул маанидеги макалды бир аз башкача айтышкан. Аны М.Кашкари *ийри* деген сөзгө мисал катары төмөндөгүдөй берет: **اَكْرِي (676) egri – ийри.** Макалда мындай: **جِيلَانُ كَنْدُو اَكْرِيسِيْنْ بَلْمَاسْ تَفِي بُوَيْتِيْنْ اَكْرِي تَيْرْ jilan kendü egrisin bilmes, tevej bojnın egri ter – Жылан өзүнүн ийрилигин билбес, төөнүн мойнун ийри дээр.** Бул макал *Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт* деген мааниде, -³ деп жыйынтык чыгарат М.Кашкари.

اِكْشِدِي (1074) ikeşdi – ыйкашты. Макалда мындай: **اِكْشِدِي بُوغْرَا اِكْشُوْرُ اَثْرَا كُكَاكُوْنُ يَنْجَاوُرْ ikki buğra ikeşür otra kökäkün jançılur – Эки буура эгешер, ортодо кара чымын жанчылар (Эки төө жөөлөшсө, ортосунда кара чымын кырылат).** Бул макал эки кан согушса, арадагы карапайым эл курман болот деген мааниде айтылат.⁴ Бул текст “Дивандын” котормосунан эч өзгөрүүсүз алынды. Ошол мезгилдин шартына ылайык түшүндүрмөсүндө эки кандын ортосундагы согуштан *караламан эл жабыр тартат* деген маани берерлиги айтылат. Бүгүн деле бул макал өз маанисин жоготкон жок. Кыябы келгенде, өз пикирин бекемдөө үчүн ар кандай шартта тарбия берүү максатында айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегинде кыргыз тилинин тарыхы катылып жатканын жогоруда сөз кылган макалдардан башка да: *“Карга казга теңелсе, буту сынар”, “Тайган күлүгүн түлкү сүйбөс”, “Тоо тоого кошулбас, киши кишиге кошулар (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт)”, “Мышык майга жете албай, “кишиники (мага) жарашпайт”, “Жаттын майлуу ашынан, өздүн кандуу мушу артык”,* - макалдары, жүздөгөн строфа ырлардан изилдөө зарылды бардыгын белгилекмекчибиз.

¹ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгон: Оморов А.). 3-том. Жалал-Абад, 2016. 161-б.

² М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиеви., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 1-том. Жалал-Абад, 2016. 234-б.

³ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиеви., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 1-том. Жалал-Абад, 2016. 312-б.

⁴ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиеви., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 2-том. Жалал-Абад, 2016. 110-б.